

LATIN VƏ FRANSIZ DİLİNİN İNGİLİS LÜĞƏTİNƏ TƏSİRİ

Ü.Ə. Şəhniyarova

Azərbaycan İdman Akademiyası

ulkar.shahniyarova@sport.edu.az, orcid.org/0000-0002-5012-9056**Nəşr tarixi**

Qəbul edilib: 14 oktyabr 2024

Dərc olunub: 25 dekabr 2024

© 2021 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya. İngilis dili tarixi boyu başqa dillərdən çox sayda söz götürmüşdür. Bu dillərdən biri də ilk dövrlərindən indiyədək ingilis dilinə təsir edən Latin dili idi. Bəzi dillər var ki, mümkün qədər yad terminlərdən qaçmağa çalışırlar. Onlar bunu yerli elementlərdən düzələn yeni sözlər yaratmaqla edirlər. İngilis dili isə həmişə xarici sözlərdən istifadə etmişdir. İngilis dili xüsusilə xarici təsirlərə açıqdır.

İngilis dili tarixi boyu bir neçə dildən sözlər götürmüşdür. İngilis leksikonundakı xarici elementlərin böyük hissəsi Latin və ya Fransız mənşəlidir, lakin bir sıra digər dillər də ingilis dilinə təsir göstərmişdir, məsələn, Skandinaviya.

Aparılan tədqiqatlarda ingilis dilinin bütün tarixi boyunca Latin dilindən alınma sözlərdən bəhs edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fransız dili də siyasi səbəblərdən ingilis dilinin lüğətinə böyük təsir göstərmişdir. Fransız və Latin dillərində zəriflik olmadığı üçün ingilis dili özünü nəfis ifadə edə bilmirdi. Bir neçə alim tərəfindən araşdırma aparılıb və ingilis dilinə xarici təsirləri müzakirə edən çoxlu yaxşı kitablar nəşr edilmişdir. Bu kitablar dilin tarixindən bəhs edir və onların leksika haqqında fəsiləri dildə olan xarici təsirlərdən bəhs olunur. Bu sahədə aparılan tədqiqatları çətinləşdirən odur ki, Kontinental Dövrə, yəni Anglo-Saxonların Britaniya adalarına köç etməsinə qədər olan dövrdə heç bir yazılı qeyd yoxdur.

Açar sözlər: *alınma sözlər, termin, lüğət, mənşə, leksika, intibah, klassik dil.*

Eramızdan əvvəl 55-ci ildən Julius Sezar İngiltərəni işğal etməyə cəhd etdi. Yerli əhali şiddətlə müqavimət göstərdiyi üçün bu işdə

uğur qazana bilmədi. Romalılar Britaniyanı növbəti əsrdə azad buraxdılar.

43-cü ildə İmperator Klavdi adaya böyük bir ordu göndərdi. Təxminən eramızın 50-ci illərində bugünkü İngiltərənin çox hissəsi Roma nəzarəti altına keçdi. Britaniyanın şimal hissəsi Roma hökmranlığından xilas oldu və fəth olunmamış qaldı [9].

Roma İmperiyası Britaniyanın çox hissəsini onun süqut ili olan 476-cı ilə qədər idarə etdi. Qoşunlar təxminən 410-cu ildə Britaniyanı tərk etdilər. Roma İmperiyası böyük siyasi gücə malik idi, bunun nəticəsi idi ki, Britaniya və Avropa qitəsinin bəzi yerlərində Latin dilində danışılırdı. Eyni zamanda kelt və german dillərinə böyük təsir göstərmişdir [5].

Latin dilindən alınan sözlər tədqiq etməzdən əvvəl məşhur Tomas Pylesdən belə qeyd etmişdir: Populyar sözlər şifahi olaraq keçər və onlar gündəlik həyatın lüğətinin bir hissəsidir. Sanki doğma ingilis sözlərindən fərqlənmirdilər, bu sözləri işlədənlər əslində onların xarici mənşəli olduğunu fərqləndirə bilmirdilər. Öyrənilmiş sözlər isə mədəni təsirlərin nəticəsidir. Köhnə İngilis dövründə bu növün əsas təsiri kilsə idi. Zaman keçdikcə öyrənilən sözlər yalnız müəyyən bir sinif və ya qrup tərəfindən istifadə olunsa da, canlı lüğətin bir hissəsinə çevrilə bilər.

Başqa aspektdən başqa bir təhlil də aparıla bilər. İntibah dövrü klassik dillərin, yəni latın və yunan dillərinin yenidən kəşf edildiyi bir dövr idi. Bu iki dil ingilis dilindən üstün sayılırdı. Bu təsir İntibah dövründə qəbul edilmiş sözlərin forma və keyfiyyətindən aydın görünür. Onlar tez-tez uzun və öyrənilmişdir və daha qısa Anglo-Saxon sözləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Öyrənilmiş sözlər rəsmi nitqdə və yazıda istifadə olunurdu. Bundan fərqli olaraq, Köhnə İngilis dilində öyrənilməmiş və ya qaralıq olmayan Latin mənşəli alınma sözlər var idi. Onlar Müasir İngilis dilinin əsas lüğətinin bir hissəsini təşkil edirlər [4].

Pylesə görə, Norman fəthinə qədər olan dövrdə köhnə ingilis söz fondunda latın mənşəli 500-dən bir qədər çox sözə rast gəlinir.[11]

Köhnə İngilis dövrünün sonuna qədər Latın alınma sözlər ingilis dilinə daxil olduğu üç fərqli hadisə var idi.

- 1) Anqlosaksların İngiltərəyə köç etməsinə qədər kontinental tələbat.
- 2) Hesablaşma dövründə erkən latın alınma sözləri (Latın vasitəsilə Kelt ötürülməsi).
- 3) Təxminən 600-650ci ildən sonra Anglo-saksların xristianlaşması ilə əlaqədar ehtiyaclar. Bu son dövr Benediktin islahatından əvvəlki və sonrakı dövrə bölünə bilər.

Hər bir dövrün özünəməxsus sözlər xarakteri var [6].

Birinci dövr qitədə yaşayan alman tayfalarının romalılarla təmasda olduğu dövr idi. Yuli Sezar Qaulu fəth etdikdən sonra Roma tacirləri Skandinaviyaya qədər səyahət etdilər. Bu, german və Roma tayfaları arasında daha çox əlaqə ilə nəticələndi.[1] İki xalq arasında təmaslar ilk vaxtlarda həmişə sülh şəraitində olmasa da, getdikcə sülhə çevrilib. Alman tayfalarının getdikcə daha çox üzvü Roma ordusuna qoşuldu, bunun nəticəsi idi ki, bu alman əsgərləri və onların ailələri Latın hərbi sözləri ilə tanış oldular. Əvvəllər görmədikləri bitki və heyvanları bildirən latın sözləri, eləcə də düşərgədə istifadə olunan əşyaların adları müxtəlif alman dialektlərinə daxil oldu. Hoqqun fikrincə, kontinental dövrdə təxminən 170 leksik elementin alındığı təxmin edilir. Bunların təqribən 30 faizi bitki və heyvanları, 20 faizi qida məhsulları, gəmilər, məişət əşyaları, 12 faizi binalar, tikinti materialları, yaşayış məntəqələri, 12 faizi geyim, 9 faizi hərbi və hüquqi qurumlar, 9 faizi kommertiya fəaliyyətini, 3 faiz müxtəlif digər hadisələri ifadə edir [6].

Latın sözlərinin qəbulu haqqında biz səslərin dəyişikliklərinin təhlilindən də müşahidə edə bilərik [4].

Bu ilk dövrdə qəbul edilmiş müxtəlif növ alınma sözlərinin siyahısı:

- a) kənd təsərrüfatı və müharibə ilə bağlı sözlər:
- b) ticarətlə bağlı sözlər daha çoxdur:
- c) məişət və məişət əşyalarına aid sözlər:

d) paltarla bağlı sözlər:

Latın təsirinin ikinci dövrü təqribən sonra məskunlaşma dövründə baş verdi. 450-ci ildən VI əsrin sonunda başlayan anqlo-saksların xristianlaşmasına qədər zamanı əks etdirdi. Təxminən 410-cu ildən sonra latın dilindən istifadə azalmağa başladı. Bunun səbəbi ondan yalnız yuxarı təbəqəyə mənsub olan və şəhər və qəsəbələrdə yaşayan britaniyalıların istifadə etməsi idi. Latın dili ilə köhnə ingilis dili arasında birbaşa əlaqə imkanı yox idi. Bu o demək idi ki, bu ikinci dövrdə köhnə ingilis dilinə daxil olan latın sözləri kelt dilindən ötürüldü. Köhnə İngilis lüğətinə Keltlərin təsiri çox cüzi idi, bu o deməkdir ki, britaniyalılar tərəfindən ötürülən Latın alınma sözləri də çox az idi.

Birinci və ikinci dövrün alınma sözləri ingilis dilinə əsasən şifahi şəkildə daxil olmuşdur. Məhz buna görə də xristianlıqdan əvvəlki dövrə aid ədəbi qalıqlar yoxdur. Beovulfda isə xristian və bütperəst elementlər qarışıqdır. Xristian sözləri, iman gətirməzdən əvvəl insanlara məlum deyildi. Onların hansısa terminologiya bildiyinə aid olması haqqında sübutlar var. Kilsə sözü buraya aid olan ən erkən alınma sözlərdən biridir. Xristianlıq 313-cü ildə imperiyanın rəsmi dini oldu və bu vaxtdan almanlar xristian kilsələrini işğal etdilər. Bu sözlə tanış olmalarının səbəbi məhz bu idi.

Üçüncü dövrdə alınma sözlər danışq dilinə gəlməzdən əvvəl yazı dilinə getdikcə daha çox daxil edilmişdir. Bununla belə, xüsusilə bu dövrün sonlarına doğru danışq dilinə daxil olmayan çoxlu sözlər var idi. Bu dövrdə ən çox alıntı sözlər Kilsə vasitəsilə Köhnə İngilis dilinə gəldi.

Bu, din və öyrənmə ilə bağlı alınma sözlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması demək idi [7].

Freeborn bu dövrə aid Latın sözlərinin siyahısını və onların yazılı şəkildə qeydə alınmış Köhnə İngilis dilində ilk baş verməsini qeyd edir. O, məlumatları Oksford İngilis dili lüğətindən götürüb [4].

Üçüncü dövrə aid alınma sözlər yazı dilinə getdikcə daha çox daxil olsa da, bəziləri şifahi dilə ümumiyyətlə daxil olmasa da, əvvəllər bəhs edildiyi kimi, bəzi sözlər qismən də olsa şifahi dil vasitəsilə daxil olmuşdur. Bunun

sübutu olaraq alınma sözlər Vulqar Latın üçün xarakterik olan və ya Klassik Latın lüğətində mövcud olmayan fonoloji dəyişiklikləri göstərir. Bu alınma sözlər monastırlarda danışılan və Klassik Latın dilindən fərqli olan latın dilini əks etdirir. Sonrakı əsrlər bu sahəyə fərqlilik gətirdi. Bu əsrlərin alınma sözləri az-çox eksklüziv olaraq Klassik Latın dilindən götürülüb və onlar ilk növbədə yazılı dilə daxil olublar. Bunun səbəbləri 800-1050-ci illər arasında ingilis dilinin xarici tarixindədir: Vikinqlərin işğalları, Alfredin təhsil islahatları və ən əsası, Benediktin monastır dirçəlişi.[6]

Orta İngilis Dövrünün nə vaxt başladığına dair şübhələr var. Bəzi dilçilər bunun 1066-cı ildə, Normanların fəthi ilində Fateh Uilyamın ingilis taxtına çıxması ilə başladığını deyirlər. Bununla belə, Bleyk bunun tarixi və siyasi bir tarix olduğunu və dilin siyasi vəziyyətə uyğun olaraq dəyişmədiyini bildirir.

Orta İngilis dilinin nə vaxt başlaması məsələsi əhəmiyyətli olan və dildə dəyişiklik kimi qiymətləndirilə bilən xüsusiyyətlərdən asılıdır (Blake 1992: 1). Pyles 1100-cü ilin başlanğıcı olaraq təyin edir (1964: 139), Baugh və Cable (1993: 52) görə isə 1150-ci ildə başlamışdır.

Fatih Vilyam 1066-cı ildə Hastings döyüşündə qalib gəldi və ingilis taxtına çıxdı. Normandiyadan fransız zadəganlarını özü ilə apardı. Bunun nəticəsi idi ki, bu dövrdə ingilis dilinə çoxlu fransız sözləri daxil oldu, çünki fransız dili saray və yuxarı təbəqələrin dili idi. Fransız dili ilə yanaşı, çoxlu sayda latın sözləri də ingilis dilinə daxil oldu. Fransız və Latın alınma sözləri arasında fərq müşahidə edilə bilər. Latın sözləri ümumiyyətlə yazılı dil vasitəsilə təqdim edildi və onlar fransız alınma sözləri qədər populyar deyildi. Bəzi insanlar, yəni ruhanilər və elm adamları öz aralarında Latın dilində danışdılar. Bu o deməkdir ki, bir neçə Latın sözləri birbaşa danışq ingilis dilinə gələ bilər, lakin onların sayı ədəbiyyat vasitəsilə daxil olan sözlərlə müqayisədə azdır [1].

Ən çox xarici elementlər ingilis dilinə erkən modern dövrünün birinci hissəsində (xüsusilə 1530-1660) daxil olmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, ingilis dili əvvəllər Latın dilinin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə istifadə olunmağa başladı. Belə sahələr teo-

logiya, fəlsəfə və təbiət elmləri idi. Bu elmlər genişləndi və bunun nəticəsi oldu ki, xüsusi bir söz ehtiyatı yaradılmalı idi. Qarşılıqlı sözlərin sürətlə artmasının ikinci səbəbi, İntibah və İslahat dövründə Avropanın müxtəlif yerlərində xalq dilinin əhəmiyyət kəsb etməsi idi.

Bu dillərin Latın dilini əvəz etmək istəyi var idi, lakin bu, Klassik Latın dilini daha dərinləndirən bilməklə nəticələndi. Üçüncü səbəb, 16-cı əsrdə ritorik bəzəməyə üstünlük verməsi idi və bu da dilə təsir etdi [3].

Alınmış leksika yeni anlayışlara yeni adlar verdi, eyni zamanda ingilis dilində sinonimliyi artırdı. Bu o deməkdir ki, Müasir İngilis dilində eyni şeyi müxtəlif registrlərdə deməyin alternativ yolları var. Orta İngilis dilində fransız elementi ilə qurulmağa başlayan və erkən Müasir İngilis dövrünün Latın alınma sözləri ilə davam edən leksikonda şəffaflığın çatışmazlığını müşahidə edə bilərik. Bunun nəticəsidir ki, semantik əlaqədə olan kifayət qədər bir neçə söz arasında formal əlaqə yoxdur, məs. həvəskarlıq və sevgi, dinləmə və eşitmə, anatomiya və kəsmə [8].

15-ci əsrdə humanizmin yüksəlişi Latın dilinin təbiətinin və funksiyasının yenidən qiymətləndirilməsi demək idi. Humanistlər klassiklərin Latın dilini yenidən qurmaq niyyətində idilər. Onlar latın dilinin danışq müxtəlifliyini bəyənmirdilər və onun klassik vəziyyətdə öyrədilməsini və tələffüz edilməsini istəyirdilər. Bu, Latın dilini ölü dilə çevirdi. Klassik Latın dilində mütəxəssis olmaq üçün Vulqar Latın dilinin hansısa formasından istifadə etməkdən daha çox öyrənmə tələb olunurdu. Latın əmri tədricən alimlərlə məhdudlaşdı. Erasmus kimi alimlər klassik latın dilində yazma və danışma bilirdilər, çünki latın dili beynəlxalq təqaüd dili olaraq qalırdı, Con Milton və Frensis Bekon kimi müəlliflər isə ingilis dili ilə yanaşı latınca da yazma bilirdilər və əsərlərinin bir qismini latın dilində çap etdirdilər. Daha az adam Latın dilindən istifadə etdi, buna görə də o, danışq səviyyəsində ingilis dili ilə mümkün rəqib olmaqdan çıxdı və hətta yazılı səviyyədə onun istifadəsi təqaüd və müəyyən formullar sənədlər və xatirələrlə məhdudlaşdı [3]

İndi ingilis dili İngiltərənin həm milli danışq, həm də yazılı dili kimi inkişaf edə bilsə də, Latın dilinin ölü dil kimi, fransız dilinin isə

İngiltərədən kənarda yetişdirilən dəbdəbəli dil kimi mövcudluğunun mühüm nəticələri var idi. İngilis kimi canlı bir dil heç vaxt Latın kimi ölü bir dil qədər mükəmməl ola bilməz, bu da bütün qrammatik sistemlər üçün model olan dil idi. Latın dili mükəmməl dil sayılırdı, çünki onun qrammatikası kodlaşdırılıb. Eyni şəkildə, bu yaxınlarda standart növlər formalaşdıran və ədəbi triumviratın, yəni Chaucer, Gower və Lydgate tərəfindən yazılmışlar kimi təsdiqlənmiş ləyaqət əsərlərinin yenidən bəstələnməyə başladığı bir dil ilə müqayisə edilə bilməzdi. Fransız dili kimi, mənşəyi təkcə latın dilindən deyil, həm də ədəbi tarixini bir neçə əsr əvvələ apara bilən bir dildir. Nəticədə ingilislər öz dillərinin latın və fransız dillərindən aşağı olduğunu hiss etdilər. İngilis dilinin canlı bir dil kimi məruz qaldığı dəyişikliklər artıq XIV əsrdə xoşagəlməz qeyd olunmağa başlamışdı və bu tənqidlər çox artmışdır. Bu problem çapın ixtirası ilə daha da böyüdü. İlk printerlər üçün ölkədəki hər kəs üçün məqbul olan və eyni zamanda müasir olan ingilis dilində mətnlər təqdim etməli idi. Tənqidçilərin ingilis dilində şikayət etdiyi problemlər onun barbar təbiətindən irəli gəlirdi, çünki latın və fransız dillərində incəliklər yox idi. Lazımı lüğətə malik olmadığı üçün kifayət qədər ifadəli deyildi və malik olduğu lüğət də təkmil deyildi. Fransız və Latın dillərində zəriflik olmadığı üçün ingiliscə özünü nəfis ifadə edə bilmirdi [2]. Bu, insanların dili necə saflaşdırmaq barədə düşünməyə başladığı dövr idi.

Spenserin müəyyən bir E.K. tərəfindən yazılan, onun alınma üsullarını və bəzi sözləri də izah etdiyi qeydləri oxusaq, dil islahatı cəhdinin müasir qarşılınması haqqında təsəvvür əldə edə bilərik. Bu qeydlər Shepherds Calendar ilə birlikdə nəşr edilmişdir. E.K. çox güman ki, Spenserin dostu Edvard Kirk (1553-1613) idi. Onun fikrincə, bu sözləri başa düşmək çətindir, çünki onlar kobud və köntöy görünürlər, çünki köhnə, arxaik sözləri daha çox həmyerlilər işlədirlər. Bununla o, əksər yazıçıların niyə arxaik sözlərdən istifadə etmədiyini izah edir. Bu sözlərin ədəbi əsərlərdə işlədilməsi üçün lazım olan üslub yüksəkliyi yoxdur.

Üstəlik, yeni sözlərə ehtiyacı ödəmək üçün arxaik sözlərin sayı azdır. Yeni sözlərlə əlaqədar olaraq insanlar dilin onların vasitəsilə

zənginləşə biləcəyini düşünürdülər. Əsas odur ki, alınacaq sözlər ingilis dili ilə uyğun olsun. "The Arte of English Poesie" kitabının müəllifi George Puttenham (1529-1590) deyir ki, əcnəbi sözlərdən istifadə poeziya üçün uyğun deyil, lakin gündəlik dildə istifadə oluna bilər. Əhəmiyyətli olan odur ki, biz alınma sözlərindən müəyyən bir məqsəd üçün istifadə edək. Məsələn, elmi sözləri başqa sözlərlə əvəz etmək olmaz. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ingilis dili islahatı uğursuz alındı, çünki alınma sözləri dildən silmək mümkün deyil, onlara həqiqətən ehtiyac var idi. Köhnə sözləri cəmləndirmək mümkün deyil, çünki alınma sözlər ingilis dilində ümumi istifadəyə keçib [10].

ƏDƏBİYYAT

1. **Baugh Albert C., Cable Thomas** *A History of the English Language*, Routledge, London, 2013.
2. **Blake Norman ed.** *The Cambridge History of the English Language*, Vol. II.: 1066-1476, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
3. **Cser András** *An Outline of the History of the English Language*, PPKE, Faculty of Humanities, Piliscsaba, 2013.
4. **Freeborn Dennis** *From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variation Across Time*, Ottawa, University of Ottawa Press, 2018.
5. **Gelderen Elly van** *A History of the English Language*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 2016.
6. **Hogg Richard M.** *The Cambridge History of the English Language*, Vol I: The Beginnings to 1066, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
7. **Jespersen Otto** *Growth and Structure of the English Language*, Oxford, Blackwell, 2012.
8. **Lass Roger ed.** *The Cambridge History of the English Language*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019.
9. **Millward C.M., Hayes Mary** *A Biography of the English Language*, Boston, Wadsworth / Cengage Learning, 2011.
10. **Moore J.L., Tudor-Stuart** *Views on the Growth and Structure of the English Language*

guage, Halle, Verlag von Max Niemeyer, 2014.

11. Pyles Thomas *The Origins and Development of the English Language*, New York, Harcourt, 2014.

ВЛИЯНИЕ ЛАТЫНИ И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ СЛОВАРНЫЙ ЗАПАС

У.А. Шахниyarова

Академия Спорта Азербайджана

ulkar.shahniyarova@sport.edu.az, orcid.org/0000-0002-5012-9056

Аннотация. Английский язык заимствовал много слов из других языков на протяжении всей своей истории. Одним из таких языков был латынь, которая оказала влияние на английский с самых первых дней его существования. Есть некоторые языки, которые стараются максимально избегать иностранных терминов. Они делают это, создавая новые слова из местных элементов. Английский язык всегда использовал иностранные слова. Английский язык особенно открыт для иностранных влияний.

Английский язык заимствовал слова из нескольких языков на протяжении всей своей истории. Большинство иностранных элементов в английском лексиконе имеют латинское или французское происхождение, но ряд других языков также оказали влияние на английский, например, скандинавские.

В проведенных исследованиях слова из латыни обсуждаются на протяжении всей истории английского языка. Следует отметить, что французский язык также оказал большое влияние на словарный состав английского языка по политическим причинам. Исследования проводились несколькими учеными, и было опубликовано много книг, в которых обсуждалось иностранное влияние на английский язык. Эти книги посвящены истории языка, а их главы о лексике посвящены внешним влияниям на язык. Исследование в этой области осложняется тем, что нет никаких письменных записей континентального периода, то есть периода до миграции англосаксов на Британские острова.

Ключевые слова: *заимствованные слова, термин, словарь, происхождение, лексикон, ренессанс, классический язык.*

INFLUENCE OF LATIN AND FRENCH ON ENGLISH VOCABULARY

U.A. Shahniyarova

Azerbaijan Sports Academy

ulkar.shahniyarova@sport.edu.az, orcid.org/0000-0002-5012-9056

Annotation. The English language has borrowed many words from other languages throughout its history. One of these languages was Latin, which has influenced English since its earliest days. There are some languages that try to avoid foreign terms as much as possible. They do this by creating new words from local

elements. English has always used foreign words. English is particularly open to foreign influences.

The English language has borrowed words from several languages throughout its history. Most of the foreign elements in the English lexicon are of Latin or French origin,

but a number of other languages have also influenced English, such as Scandinavian.

In the conducted studies, words from Latin are discussed throughout the history of the English language. It should be noted that the French language also had a great impact on the vocabulary of the English language for political reasons. Research has been done by several scholars and many good books have been published discussing foreign influences on the English language. These books deal with the his-

tory of the language and their chapters on lexis deal with external influences on the language. Complicating research in this area is the fact that there are no written records of the Continental Period, that is, the period before the migration of the Anglo-Saxons to the British Isles.

Keywords: *loanwords, term, dictionary, origin, lexicon, renaissance, classical language.*